

Svensk liturgisk forskning

Svensk liturgihistoria har de båda senaste åren kunnat glädja sig åt nya värdefulla bidrag. Detta gäller icke minst medeltiden, där förut okända områden tagits upp till behandling. Några av de arbeten, som här nedan komma att anmälas, behandla — förutom medeltiden — även reformationstidevarvet. Dessa författare har härigenom på ett värdefullt sätt kunnat liturgiskt analysera det viktiga mötet mellan medeltida tradition och reformatoreernas läror.

Docenten *Ulf Björkmans* gradualavhandling "Stilla veckan i gudstjänst och fromhetsliv. Med särskild hänsyn till svensk tradition" är icke endast en innehållsrik och välskriven framställning utan bjuder också mycket nytt ur metodisk synpunkt. Författaren har nämligen gjort långa dogmatisk-liturgiska utredningar, varigenom de många delvis egenartade liturgiska ceremonierna blivit inplacerade i sitt rätta allmän-teologiska sammanhang.

Under medeltiden föreligger stundom en spänning mellan den fromhet, som avspeglar sig i officiella handböcker, och den mera djärvt utbyggda utomliturgiska traditionen. Författaren har framgångsrikt utnyttjat den senare, något som varit särskilt värdefullt just beträffande Stilla veckan med dess rikt utvecklade ceremonier och fromhetsövningar. Ovan nämnda spänning är för övrigt en utom-

ordentlig intressant företeelse. Atskilliga medeltida moment, som genom Olavus och Laurentius Petris verksamhet tillvidare undanträngdes och tvingades föra en "underjordisk" tillvaro utanför den officiella liturgien, återfinnas nämligen i andakts- och bönböcker och vinna under 1600-talet i styrka.

Mera sällan blir klosterliturgierna utnyttjade av svenska forskare. Björkmans framställning utgör dock ett undantag. Det relativt rika källmaterialet från Vadstena kloster intar en framskjuten plats i författarens arbete. Vidare har författaren utnyttjat den konsthistoriska forskningens landvinningar och därigenom än en gång bekräftat det intima sambandet mellan liturgi och konst.

Författaren inleder sin framställning med quadragesimaltiden, påskens förberedelse-tid, som karakteriserades av botstämning och fasta. Som en särskild förelöpare till Stilla veckan framträder veckan före dominica palmarum, då passionsmotivet alltmera börjar dominera liturgien. Författaren framställning koncentrerar sig kring triduum sacrum, skärtorsdagen med fottvagningsceremonien och bordsläsningar, långfredagen med hyllning för korset, missa praesanctificationum och Kristi begravning samt påsk-afton med sina många benediktationer. Påskafton var det medeltida kyrkoårets ur liturgisk synpunkt rikaste dag.

Beträffande författarens källmaterial, som bl. a. utgöres av handskrifter från olika svenska bibliotek, skulle man önskat att mera energi nedlagts på datering och proveniensbestämning. För liturghistorien måste härvid samma stränga krav ställas som på varje annan historisk vetenskap. Flera gånger använder författaren förut icke använda handskrifter, och just i sådana fall hade en närmare presentation varit synnerligen önskvärd. Däremot har författaren mycket noga läst sina handskrifter och svårare felläsningar och slarvfel äro sällsynta, vilket är oerhört betydelsefullt i en avhandling, som rör sig med så mycket otryckt material som denna.

Stilla veckan karakteriseras givetvis av passionsmotivet, men uppståndelsetanken anteciperas även. Måhända kunde detta uppståndelsemotiv ytterligare ha analyserats. Redan de gamla liturgikerna talade om en tudelning av uppståndelsetanken, nämligen Kristi uppståndelse och den individuella uppståndelsen som en följd av Kristi seger över döden. Detta dubbla motiv kommer särskilt tydligt fram i påskaftonens ljusvigning med dess många symboler.

Av helt annan typ är docenten *Sven Helanders* gradualavhandling "Ordinarium Lincopense c:a 1400 och dess liturgiska förebilder", vilken består av en textedition med kommentarer. Ordinarium är den av romerska kyrkans liturgiska böcker, som har varit minst känd. Ordinarierna uppstodo på 1200-talet, då domkyrkornas liturgiska tradition kodifierades och blev normgivande för hela stiftet. I flera fall har detta dock endast blivit ett ideal. Gång på gång måste stifts-

synoden inskräpa kravet på liturgisk uniformitet i stiftet.

En ordinarium innehåller allmänna föreskrifter för den medeltida liturgien men mera sällan direkta formulär. Mycket ofta hänvisas i de liturgiska formulären till ordinariets eller processionalets rubriker. För de flesta svenska stift är dock intet ordinarium känt, varför hänvisningen kommer att hänga i luften. Avsaknad av ordinarium gör sig särskilt kännbar vid en behandling av medeltida feriationsgrader, translation, konkurrens och ockurrens.

Denna brist gör att författarens utgåva fyller ett mycket stort behov. Från svenska medeltidskyrkan föreligger endast tvenne bevarade ordinariet, nämligen handskrifterna RA Skoklostersamlingen nr 24:to och C 428 i UUB. Det är den förstnämnda, som Helander har behandlat. Ingen av dessa handskrifter är nyupptäckta, men de ha icke tidigare blivit föremål för någon egentlig undersökning.

Ett viktigt problem för författaren är givetvis ordinariets datering och proveniensbestämning. Enligt förordet överlämnades handboken till Vadstena kloster av linköpingsbiskopen Nicolaus Hermann i år 1384. Därmed borde dateringen redan vara gjord, men problemet kompliceras genom förekomsten av Birgittas kanonisationsfest (7/10). Då Birgitta helgonförklarades först 1391, är en datering till 1384 omöjlig. Vidare dog Nicolaus Hermann den 2/5 1391, under det kanonisationen ägde rum den 7-8/10 samma år, varför biskopen överhuvud icke kan ha överlämnat ordinariet. Fakultetsopponenten framförde härvid en lösning, vilken synes recensenten vara den enda

tänkbara. Ordinariet har verkligen överlämnats år 1384 men efter 1391 har gjorts vissa marginalanteckningar — däribland Birgittas dag —, varefter handskriften skrivits om och anteckningarna i kanten infogats i texten. Det är denna avskrift, som föreligger i författarens utgåva. Vid avskrivningen har originalets årtal 1384 fått stå kvar i förordet, vilket förklarar divergensen mellan förord och den verkliga åldern.

Enligt författaren återger ordinarius liturgien vid domkyrkan i Linköping. Därmed bekräftas på nytt, att Vadstena kloster följt ritus vid sin domkyrka. Beträffande tidegården fanns däremot vissa tillåtna undantag. Författaren har icke kunnat finna, att någon bearbetning gjorts i Vadstena.

Författaren har nedlagt stor möda på utredningen av förebilderna till ordinariet. Ritus lincopensis har i stor utsträckning påverkats av lundensisk tradition, vilken i sin tur bygger på nordtysk liturgi med påtagbara västeuropeiska inslag. Förbindelsen med Tyskland, som redan tidigare varit känd bl. a. genom förekomsten av den typiskt tyska *Benedictio herbarum in assumptione Marie* i linköpingsbreviarier, blir nu bekräftad och ytterligare underbyggd. Även ett dominikanskt inflytande är iakttagbart. Liksom andra liturgiska dokument från den svenska medeltidskyrkan är ordinariet således att likna vid en säregen vävnad, där materialet både är av olika ålder och har hämtats från skilda håll.

Utgivandet av texter är en nödvändig förutsättning för framgångsrik liturgi-historisk forskning. Då författarens edition dessutom är omsorgsfullt gjord och

handbokens art unik, fyller den nu recenserade avhandlingen ett verkligt behov.

Om kyrklig konst fått lämna viktiga bidrag till det ovannämnda arbetet om Stilla veckan, så gäller detta i ännu högre grad *Bengt Ingmar Kilströms* avhandling "Den kateketiska undervisningen i Sverige under medeltiden". Ehuru detta arbete tillhör kateketiken, berör den så viktiga områden av liturgien, att den bör omnämnas i detta sammanhang.

I inledningen tecknar författaren undervisningens utveckling från urkyrkan till högmedeltiden. Redan på 100-talet utbildades en bestämd ordning för dopkandidaternas undervisning i kristen tro och moral, koncentrerad kring den apostoliska trosbekännelsen och Fader vår. När barndop blev det normala dopsättet, övertogo föräldrar och faddrar ansvaret såsom trosgaranter och troslärare. Grundelementen förblevo tron och Herrens bön, och kyrkan sökte förmå lekmännen att lära sig detta minimum av kristen tro. Till dessa element fogades senare änglahälsningen Ave Maria samt undervisning i samband med bikten.

Efter denna måhända något för långa inledning tar författaren upp de tre huvudlinjerna i den medeltida kateketiken, nämligen lekmännens kateketiska funktion, offentlig undervisning och biktundervisning. Även i Norden har man framhållit lekmännens medverkan i undervisningen. Faddrarnas medverkan i dopakten undersökes utifrån de senmedeltida dopformulären. Måhända hade det lönat sig, att även undersöka äldre nordisk praxis i de i Köpenhamn bevarade norska och danska manualerna från 1100–1200-talen, förtecknade bl. a. av Jörgensen.

Även för Åbo stift finns det betydligt äldre dopformulär än det 1522 tryckta manualet (i Helsingfors universitetsbibliotek). Även kyrkorättsliga dokument, sakramentstraktat och predikningar visa faddrarnas ansvar för undervisningen.

Vid undersökningen av kateketiska texter i liturgiska tryck använder författaren bl. a. en agenda, tryckt i Strassburg omkr. 1500, samt ytterligare en med samma tryckangivelse (s. 88 f.) Det bör här framhållas, att enligt moderna inkunabelkännare (ex. John Lenhart) är Gesamtkatalog 456 och 459 a identiska eller samma upplaga med delvariation. Enligt Franz och Young kom denna agenda i omtryck åren 1508, 1513 och 1518.

Vid den årligen återkommande bikten förhördes församlingsborna på tron och Herrens bön, senare även Ave Maria. Den utgående medeltiden kännetecknades av en rikedom på kategorier för biktundervisningen. Författaren ställer så in undervisningen under frälsningens synpunkt. Utgångspunkten är människans fall och sedan följer återupprättelse och återvinnande av Gudsligheten. Författaren ger här en översikt av några medeltida system.

I och med kapitel 5 kommer den kyrkliga konsten in. Författaren inventerar bevarade avbildningar i samband med tron (ex. apostlarna med språkband), Fader vår och Ave Maria (ex. bebådelsemotiv). Författaren går också igenom, huru de sju huvudsynderna behandlats inom förkunnelsen och i konsten. Andra liknande kategorier äro de onda handlingar, som förorsakas av de fem sinnena, de sex synderna mot den Helige an-

de, de tolv förbannade synderna etc. Men även de uppbyggande elementen behandlas, såsom Andens sju gåvor och de åtta saligheterna.

På flera ställen har författaren betonat kampmotivets betydelse i det medeltida fromhetslivet. Måhända kunde detta motiv ha satts in i ett ännu större sammanhang. Inom nästan alla delar av den vittförgrenade medeltida liturgien är det demonologien, som ligger bakom och som ytterst motiverar exorcismer, besvärjelser, abrenuntiationer och benediktationer. Kampen orsakas av demonernas makt, och det är väl känt att icke ens reformationen förmådde bryta denna uppfattning.

Intressant och värdefull är författarens framställning av den under medeltiden tilltagande kategoribildningen. En utökning av moment, en kumuleringstendens, är ju för övrigt något utmärkande för allt senmedeltida fromhetsliv. Man kommer osökt att tänka på utökningen av antalet sakramentalier, antalet kroppsdelar, som smordes i sista smörjelsen etc. Bakom ligger givetvis en meritorisk tendens.

Måhända skulle man önskat, att författaren stundom mera noggrant hade daterat och proveniensbestämt sitt källmaterial. Detta gäller framför allt sådana handskrifter, som nu användas för första gången. Som exempel kan man peka på C 28 i UUB. Då detta dokument är ett samlingsband, är en närmare presentation särskilt nödvändig. Författaren meddelar endast en datering från ett explicit inuti handskriften. Men ett samlingsband tarvar säkert en noggrannare daterings-teknik.

Det har ovan framhållits, att publice-

ring av handskrifter är en nödvändig förutsättning för framgångsrik jämförande liturgiforskning. Därjämte har man alltså fått upp ögonen för värdet av nyutgivning av sällsynta liturgiska inkunabeltryck. I vissa avseenden har vårt land varit väl tillgodosett. Samtliga manualettryck finnas tillgängliga i modernt tryck (åbo- och linköpingsmanualet samt manualedelarna av skarabreviarier av Joseph Freisen; uppsalamanalet av Isak Collijn). Något pontifikalettryck fanns icke inom provincia Upsalensis, men tvenne bevarade handskrifter äro utgivna av Bengt Strömberg. Ett av de nordiska missalettrycken finns numera tillgängligt i en faksimilereproduktion, nämligen *Missale lundense 1514*.

Sämst ställda ha brevarierna varit. Hitintills ha samtliga svenska brevriarier varit svåråtkomliga. Denna brist är numera till stor del avhjälp genom nytrycket av *Breviarium Lincopense 1493*, varav sista bandet kom 1958. Utgivaren är framlidne kyrkoherden, teol. lic. *Knut Peters*.

Detta vårt första nya brevarietryck är värdefullt ur många synpunkter. Först och främst är brevarierna den mest komplicerade av den medeltida kyrkans liturgiska böcker, och vanligtvis är det svårt att hitta i och få en översikt av innehållet i de gamla inkunabeltrycken. Detta visar sig också däri, att ingen forskare har varit hågad att prestera någon större undersökning av de svenska brevarierna. Man får hoppas, att det mera lättillgängliga nytrycket skall stimulera till ingående studium av denna intressanta handbok.

Vid utgivning av gamla texter kan man

antingen återge originaldokumentet exakt lika eller lätt modernisera innehållet genom bruk av stora bokstäver och mera tidsenlig interpunktion. Utgivaren har valt det förra alternativet, och skäl skulle nog kunna anföras både för och emot ett sådant förfaringsätt. Med hänsyn till omfånget är arbetet väl korrekturläst, och listan över corrigenda (del IV: 2) är förvånansvärt kort.

Även om utgåvan såsom sådan kommer att bli till stor nytta, synes — enligt recensenten — det största värdet ligga i det omfattande registret, som är nytt och icke finns med i originaltrycket. Registret är uppgjort av pastor Karl-Erik Wallin, vilken som hjälp haft den främsta auktoritet som för närvarande står att uppbringa, nämligen Abt-Herwegen-Institut vid det berömda klostret Maria Laach i Tyskland.

För första gången ges nu en översikt över innehållet i ett svenskt brevarium. Genom registret indelas brevarierna innehåll i olika delar. Då ett medeltida brevarium brukar innehålla ungefär 2 000 antifoner, så förstår man, att en dylik översikt är väl motiverad. Emedan en antifon vanligtvis förekommer på olika ställen, kan man endast få en översikt genom ett välgjort register. Av detta framgår också sådana viktiga saker som *distributedio psalmodum*, bibelanvändningen samt förekomsten av patres i tidegårdens läsningar. Av registren framgår huru bibelinspirerad den medeltida tidegården verkligen var. Också i vårt land har man sökt upprätthålla det gamla kravet, att psaltaren skulle genomgå en gång per vecka. Av stort värde är också registret över bibliiciteten i antifonerna.

Genom detta register ges nu större möjlighet till jämförande breviarieforskning, och det är en sådan som hitintills har saknats i vårt land. Större möjlighet ges också att jämföra det medeltida breviariet med de många musikhandskrifter, som användes under reformationstidevarvet och som mer eller mindre gå tillbaka till den medeltida traditionen.

Hilding Johansson

Ulf Björkman, Stilla veckan i gudstjänst och fromhetsliv. Med särskild hänsyn till svensk tra-

dition. Ak. avh. Bibliotheca theologiae practicae. 2. Lund 1957. Gleerups. 388 s. Kr. 20: —.

Sven Helander, Ordinarius Lincopensis c:a 1400 och dess liturgiska förebilder. Ak. avh. Bibliotheca theologiae practicae. 4. Uppsala 1957. Gleerups. 453 s. Kr. 21: —.

Bengt Ingmar Kilstrom, Den kateketiska undervisningen i Sverige under medeltiden. Ak. avh. Bibliotheca theologiae practicae. 8. Uppsala 1958. Gleerups. 342 s. Kr. 20: —.

Breviarium Lincopense. Utg. av Knut Peters. Laurentius Petri sällskapets urkundsserie. V: 1—V: 4: 2. Lund 1950—58. Distribueras genom Laurentius Petri sällskapets försorg, adr. Box 427, Burträsk. Kr. 105: —.